

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE YENİ KELİME TÜRETMEDE KULLANILAN YABANCI UNSURLAR

DR. SELAHATTİN TOLKUN

Türkler, İslâmı kabul ettikten sonra girdikleri yeni kültür dairesinin iki büyük dili Arapça ve Farsça'dan gerek kelime kadrosu gerekse gramer bakımından çok etkilenmişlerdir. Bu yazıda Özbek Türkçesinde, Arap ve Fars dillerinden geçerek Özbek Türkçesinin tabii bir unsuru gibi telâki edilip, kelime türetmede kullanılan unsurlar ele alınacaktır.

Özbek Türkçesi bilindiği gibi Çağatay Türkçesinin devamıdır. Diğer köklü yazı geleneğine sahip bütün uzak ve yakın Türk şivelerinde görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde de Arapça ve Farsçanın büyük tesirleri vardır. Bu tesir zamanla Özbek Türkçesi'nde, tıpkı Türkiye Türkçesi'nde bazı dilcilerin yanlış kabul ettikleri *variyat*, *gidişat*, *Türkiyat*, *erat*, *Türkistan*, *Kazakistan*, *Bulgaristan*, *Türkiye*, *ayrıyeten*, *iğnedân(lık)* / *iğnedenlik*, *yağdanlık*, *bayraktar*, *emredervâri*, *depzemzede*, *seçimzede*, *yanardağzede*, *beyzâde*, *hanzâde* vs. gibi Türkçe bir köke Arapça veya Farsça ekin gelmesinden oluşan kelimeler, hatta Osmanlı Türkçesindeki *otağ-ı hümayûn*, *ordu-yı hümayûn*, *hân-ı yağma* şeklindeki terkiplere benzer türetmeye kadar varmıştır.

Gerek Özbekistan, gerek Tacikistan ve gerekse Afganistan'da Özbekler ve Tacikler kız alıp, kız vererek uzun asırlardan beri birlikte yaşamaktadırlar. Neticede Özbek Türkçesi'nin kelime hazinesinde Fars-Tacik¹ kelimeleri, gramerinde de Fars-Tacik gramer unsurları önemli bir yer tutmaktadır. Tabii aynı şekilde Tacikçede de Özbek Türkçesine ait pek çok kelime ve gramer unsuru kullanılmaktadır.

Özbek Türkçesinde, türemiş kelimeler yalnızca *Türkçe taban + Türkçe eklerle* değil, bazen yabancı dillerden geçen unsurlarla da yapılabilmektedir. Burada bilhassa dikkat çeken nokta: Özbek Türkçesinde bazı yabancı unsurların normal bir ek gibi kullanılmış olduğudur. Bazen bu unsur geldiği dilde ek değil müstakil bir kelime olabilir, ancak bunlar çoğu zaman Özbek Türkçesinde müstakil kelime gibi bir anlam ve kullanıma sahip değildir. Dolayısıyla yazımızda bu unsurlar ele alınırken ek gibi düşünülmüştür. Esasen ek değil, müstakil keli-

¹ Fars-Tacik denilmesinin sebebi Özbek Türkçesine Taciklerin konuştuğu Fars diyalektinin doğrudan tesir etmesidir.

me olan ve birleşik kelime yapan yabancı kelimelerle, gerçekte Farsça terkip olan yapı da burada ele alınmıştır.

Örnek:

pöz “pişiren” (< pez < F. pezîden “pişirmek” fiilinden)

âşpöz (< âş+pöz) “aşçı, pilav pişiren”

Burada görülen *pöz* kelimesi Farsçada “pişiren, pişirir, pişir” manasında iken Özbek Türkçesinde bu partisip bir ek gibi kullanılır.²

Burada örneklere geçmeden bir duruma dikkat etmek gerekmektedir. Özbek Türkçesinde bilhassa Farsça unsurlar pek fazla kullanılmaktadır. Ancak aşağıda verilen örneklerdeki unsurların bazıları diğerlerine nazaran daha az kullanıma sahip olabilir. Bir de bazı unsurlar yaygın olarak kullanılırken, bunlar ek olarak Türkçe bir köke değil daha ziyade Arapça veya Farsça kelimelere getirilerek kullanılabilir. Meselâ *bâ+* (< F. ba “ile”) ve *nim+* (< F. nîm “yarım, yarı”) eklerinin Türkçe kelimelerle fazla birleşimi yokken, Farsça veya Arapça kelimelere daha sık getirilmiş olabilir: *bâädâb* “edepli”; *bävâsîtâ* “vasıtasıyla, bilvasıta”; *bädâvlât* “zengin, başına devlet konmuş olan”; *nimcân* “gücü kuvveti olmayan, yarı canlı, nazik”; *nimkâsâ* “küçük kase”; *nimpuşti* “açık pembe”; *nimrâng* “açık renkli” gibi. Keza yine *bäd+* “kötü” kelimesi örnek gösterilebilir: *bädâxlâq* “ahlaksız, kötü ahlâklı”; *bädboy* “kötü kokulu”; *bädüst* “kötü sarhoş olan”; *bädmuâmälâ* “kaba, hareketi ve sözleri kötü olan”, *bädñäfäs* “kötü niyetli, karamsar, kötümser” gibi. Verilen bu örneklerin Özbek Türkçesine doğrudan Farsçadan geçmiş olduğu düşünülebilir. Ancak buradaki *bäd+*; *bâ+* ve *nim+* unsurları Özbek Türkçesi mantığında aşağıda açıklanacak olan *bé+* veya *+zâr* vs. de olduğu gibi kendi eki olarak görülmekte ve kullanılmaktadır.

Son bir önemli nokta da şudur: Arapça ve Farsça dışında Rus dilinin de 130 yıllık sömürge devrinde elbette tesirleri olmuştur. Ancak Rusça unsurlar mezkur dillerin unsurları kadar işlek değildir. Kelime türetme sahasında çok fazla etkili olduğu söylenemez. Bu sebeple bu yazıda Rusçanın tesirleri üzerinde durulmayacaktır. Burada esasen edebî dilde kullanılan ve bünyesinde yabancı unsurlar bulunan şekiller ele alınmıştır. Gerçi teknik ve fen bilimleri metinlerinde farklı Rusça unsurlara rastlanılabilir. Ancak bunlar yine de konu dışı tutulmuştur. Edebî metin meselesinde bütün Türk topluluklarında bir noktada mecburen kullanılan soy isim sonlarına gelen *-ov*, *-ova*, *-ev*, *-eva*, *-oviç* gibi ekler bulunsa da bunlar burada zikredilmemiştir.

² Farsça unsurlarla ilgili olarak bilgi ve yardımlarını esirgemeyen İ. Ü. Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı öğretim üyelerinden Yard. Doç. Dr. Ali Güzel-yüz’e teşekkürlerimi bildirmeyi bir borç bilirim.

Özbek Türkçesindeki yabancı unsurların Türkçe kelimelerle birleşmeleri üç ayrı şekilde görülür. Bunlar:

1. Ön ek olan veya ön ek gibi kullanılan yabancı unsurlarla türemiş kelimeler,
2. Son ek olan veya son ek gibi kullanılan yabancı unsurlarla türemiş kelimeler,
3. Farsça terkip şeklindeki birleşik kelimeler.

1. Ön ek olan veya ön ek gibi kullanılan yabancı unsurlardan türemiş kelimeler:

1.1. *bä+* (< F. *bâ*): vasıta hali; *ile* edatı veya *+lı/+li* fonksiyonunda olan bu ek kalıplaşmış olarak bazı kelimelerde bulunur.

bäküç (< *bä+küç*) “güçlü”

-*Toğrı ... - dédi äfändi, -Siz qudrätli pādşāsız, bäküçsiz!* “-Doğru ... , dedi Nasreddin Hoca, -Siz kudretli padişahsınız, güçlüsünüz!” (Ötil: 1/74c) .

1.2. *bäd+* (< F. *bed*): Farsçada “*fena, yaramaz, çirkin; kötü*” gibi anlamlara gelen bu kelime Özbek Türkçesinde hem müstakil kelime hem de sıfat tamlaması şeklinde yapılar oluşturan bir tür ön ek kullanımına sahiptir. Bilhassa bu şekildedeki görünüşleri yukarıda da belirtildiği gibi daha ziyade Arapça ve Farsça kelimelerde görülür. Türkçe kelimelerle birlikteliği nadirdir.

bädqävâq (< *bäd+qävâq*) “surat asan, somurtan; bulutlu hava”

Bädqävâq äsmân üç kündän béri yâ qâr, yâ sâvuk yâmgır ... täşläymän déb, vähimä sâltb turıbdı “Bulutlu hava üç günden beri ya kar yahut yağmur ... bırakacağım diye, korku salmakta” (Ötil: 1/71a).

1.3. *bé+* (< F. *bî+*): Ek Farsçada yokluk bildirdiği gibi aynen Özbek Türkçesinde de *+sız / +siz* vazifesinde olumsuzluk eki olup çok işlektir.

bésäs (< *bé+säs*) “sessiz”

İläyâ bâş égib yürmäyin bésäs, / Täkäbbur zâtlärniñ ästânäsidadä “Ey Allah’ım, başımı eğerek yaşamayayım sessiz, / Mütekebbir kişilerin eşliğinde” (Aripov: 1995/46).

bésöz (< *bé+söz*) “sözsüz”

béyüräk (< *bé+yüräk*) “yüreksiz”

Xäyrläşdik bésöz, béyüräk, / Bu bağ, bu gül keldi lärzägä “Vedalaştık sözsüz, yüreksiz, / Bu bağ, bu gül titremeye başladı” (Pärfi: 1986/83).

bétoxtäv (< *bé+toxtäv*) “durmaksızın”

Yüräkni ézgüldek mä'räydi nälän, / Özigä bétoxtáv himâyä sorär “Yüreği ezercesine meler ağlamaklı, / Kendisine durmaksızın himaye ister” (Áripov: 1995/ 34).

bétizgin “dizginsiz” (< *bé+tizgin*)

Dévlär qutulgändék Suläymän ölib / Bétizgin tuyğulär här yän yügürgäy “Devler kurtulmuş gibi Süleyman ölünce / Dizginsiz duygular her tarafa koşuşur” (Áripov: 1995/ 8).

béuyqu “uykusuz” (< *bé+uyqu*)

Tün yärüm, mén béuyqu, / Başım dä körkäm xäyäl “Gece yarı, ben uykusuz, / Başımda güzel bir hayal” (Kämäl: 1988/22).

1.4. *xâm+*: (<F. *hâm*) Türkiye Türkçesindeki gibi *ham*, *pişmemiş*, *olgunlaşmamış*, *çiğ* anlamlarına gelen bu kelime de Özbekçede az da olsa ön ek gibi kullanılır. Ek olmamasına rağmen burada yabancı dillerden giren diğer unsurlarla birlikte ele alınmıştır.

xâmsémiz “kilosuna rağmen gücü olmayan” (< *xâm+sémiz*)

Mirzätéräklär säyä täşläb turgän kēñ, sérqätnäv yoldän cädäl yürüb bärä-yätgän xâmsémiz, loppı yüzli yigit qolidägi ağır korzinkanı yérgä qoyıb: - *Ápā-cân, déb murācāät qıldı*. “Kavakların gölgelediği geniş, işlek yoldan aceleyle giden kilosuna rağmen güçsüz, şişman yüzü delikanlı elindeki ağır sepeti yere koyup: - Ablacığım, diye seslendi” (Ötil: 2/330b).

xâmtäläş “kesilerek dağıtılan adak, adak” (< *xâm+täläş*)

[*Mäysärä*] ... *Bir eçki bilän sigirimizni darräv xâmtäläş qıläylik, zärä tãñ-gäçä oñürilsä* “[*Mäyärä*] ... Bir keçi ile sığırımızı derhal adak kesip dağıtalım, Allah vere de sabaha kadar işler yoluna girse” (Ötil: 2/330c).

xâmsuvâq “ilk suvası yapılmış, kaba suvalı” (< *xâm+suvâq*)

- *Trotuär çétidägi äriçädän xätlägäniñizni, xâmsuvâq qılınğan pästäk dé-vâr .. yänigä bärğäniñizni körib turdım, - dedi Bätir Ziyädägä* “- Kaldırım kenarındaki derecikten atladığınızı, kaba suvası yapılmış alçak duvar ... yanına vardığınızı tamamen gördüm, - dedi Bätir, Ziyädä’ye” (Ötil: 2/330c).

1.5. *häm+* (< F. *hem*): Farsçada *dahi*, *de*, *hem*, *+daş/-deş* anlamlarına gelen bu yapı ön ek gibi kullanıldığında Özbek Türkçesi’nde *+daş/+deş* fonksiyonundadır. Bunun dışında tek başına kullanıldığında *da / de ve hem .. hem ...* edatları vazifesini görür.

hämqışlâq “aynı köyden olanlar” (< *häm+qışlâq*)

häm yurt “aynı yurttan olanlar, hemşehri” (< *häm+yurt*)

Häm qışlâqlâr, hämyurtlâr, qârındâş-uruğlâr uçun toy bir bähânâ: bähşinîñ dombirâ sazını, içki âvâz bilân äytuvçi gözâl qoşıqlârı-yu äcâyib dâstânlârını éşitiş uçun kélgânlâr “Köydeşler, yurttaşlar ve akrabalar için düğün bir bahane: bahşının (ozanın) dombıra (adlı) sazını, deruni ses ile terennüm ettiği güzel şarkılarını ve ilginç destanlarını dinlemek için gelmişler” (Tâştémir 1991/35).

häm yân “kese, cep” (< *häm+yân*)

Tâhir hämyânını älmây turıb dédi: - Yoq mullâ tâğä, méngä öziñiz sänâb, qârz bériñ “Tâhir keseyi almayarak dedi: - Hayır molla dayı, bana kendiniz sayarak borç verin” (Qadırov: 1991/95).

1.6. *nâ+*: (< F. *nâ+*) Ek tıpkı Farsçada olduğu gibi Özbek Türkçesinde de başına geldiği kelimeyi *olumsuzlaştırır* veya *yokluğunu* bildirir. Oldukça işlektir.

nâsâğ “hasta” (< *nâ+sâğ*)

Biz nâsâğ vucudımızgä âzâr yétkürmäkdämiz...“Biz hasta vücudumuza eziyet etmekteyiz.” (Äli: 1990/100).

nâtâniş “yabancı, tanıdık olmayan” (< *nâ+tâniş*)

Undä qânçä-qânçä dostu qâdrdân / Tâniş-nâtânişniñ nâmlârı bârdır “Orada nice nice dost ve ahbap / Tanıdık ve tanımadıkların isimleri vardır” (Äripov: 1995/36).

nâtékis “düzgün olmayan, pürüzlü, engebeli” (< *nâ+tékis*)

Kiçik, ämmâ birläşgän ähil bölünmä nâtékis tâşlâq yérni yarıb, kävlâb bärâyâtgän ämâçdäy duşmân säflärinin yarıb, bütün-bütün qâtârlârını buzıb tâşlâdı “Küçük ama birleşen uyumlu bölüm engebeli taşlık yeri yarıp, toprağı sürüp gitmekte olan saban gibi düşman saflarını yarıp, bütün sıraları tamamen bozdu” (İlyâsov: 1994/256).

nâtoğrı “yanlış, uygunsuz, yakışıksız” (< *nâ+toğrı*)

Şäriätü siz nâtoğrı tâlqın étäsiz, / Yâ hädisi şärifgä siz xilâf äytäsiz “Şeriati siz yanlış telkin ediyorsunuz, / Yahut hadis-i şerife hilaf söylüyorsunuz” (Şäyxzädä: 1994/25).

nâtinç “rahatsız, huzursuz” (< *nâ+tinç*)

Ufq otdä yânär, déñiz häm nâtinç “Ufuk ateşte yanar, deniz de huzursuz” (Pärfi: 1986/121).

1.7. *nim+* (< F. *nîm*): Çok nadir kullanılır, önüne geldiği kelimelere *yarılık* anlamı katar. Ayrıca tamamıyla ekleşmiş değildir. Bazen kendisinden sonra ge-

len kelimeye ön ek gibi düşünülüp bitişik, bazen de farklı bir imlâyla ayrı yazılabilmektedir.

nimqârânġı “yarı karanlık, loş” (< *nim+qârânġı*)

Bir mähäl köz açsäm qäydämän, qäydä? / Hücräm nimqârânġı... Oñimmi yâ tüş? “Bir an gözümü açtığımda neredeyim, nerede? / Odam yarı karanlık ... gerçek mi yahut düş mü?” (Kämâl: 1988/53).

nimyârûġ “yarı aydınlık, loş” (< *nim+yârûġ*)

Hâzır şu sâtrlärnü oqısäm oşä qäznâqniñ nimyârûġ bürçägi yâdımgä tüşädi, ... “Şimdi bu satırları okuduğumda o küçük odanın yarı aydınlık köşesi aklıma gelir, ...” (Vâhidov: 1992/232).

1.8. *sér+* (F. *sîr*): Farsçada “tok, doymuş, kanmış” anlamlarına gelen kelime Özbek Türkçesinde bir ön ek gibi kullanılıp, önüne geldiği kelimelere *bol-luk*, *aşırılık* anlamı katan çok işlek bir ektir. Müstakil bir kelime olarak kullanımı yoktur. Osmanlı Türkçesinde kullanılan Farsça kelimelerde bu ek *sîrâb* (sulu, suya doymuş) örneği dışında daha ziyade yer ismi yapan ve sona gelen ek olarak kullanılmıştır. Meselâ: *germ-sîr* “sıcak memleket”, *serd-sîr* “soğuk yer” gibi. Yaptığımız araştırmalarda Özbek Türkçesindeki bu tür kullanılışın Farsçada bulunmadığı görülmüştür.

sércün “aşırı kıllı, tüylü; çok tüylü” (< *sér+cün*)

Bu päst boyly, kéñ yélkäli, mäymungä oxşäs sércün, äyâqları qıyşık, tutgän cäyını üzib älädigän küçli ädäm édi “Bu kısa boylu, geniş omuzlu, maymun gibi çok tüylü, ayakları eğri, tuttuğu yeri koparıp alacak derecede güçlü adamdı” (İlyâsov: 1994/242).

sérqätik “bol yoğurtlu” (< *sér+qätik*)

(İsâq âtä:) *Qäni éndi şu tâpdä üstigä bir qäşiqdän qıymä sâlingän sérqätik késmä aş bolsä* “(İsak bey:) Keşke şu anda üstüne birer kaşık kıyma koyulmuş bol yoğurtlu erişte yemeği olsa” (Åsım: 1970/33-34).

sérqıymä “bol kıymalı” (< *sér+qıymä*)

- *Râst, üstigä qurutilgän käşnüç sépilgän sérqıymä suyuq aşgä nimä yétsin,- dédi Kämil* “Doğru üstüne kurutulmuş kişniş serpilmiş bol kıymalı sulu yemeğin yerini ne tutar-dedi Kamil” (Åsım: 1970/34).

sérünüm “çok verimli” (< *sér+ünüm*)

... oşä yılları Ämudäryâniñ quyı étäkläri näq cännätmäkän cäy édi ... Déh-kânçilik üçün sérünüm yérlär bāgrını säxiy äftâb nurlarıgä tâblâb yâtsä, ikkinçi tâmânu ... çeksiz qurlär édi “... o yıllarda Amuderya'nın aşağı etekleri tıpkı cen-

net gibi bir yerdi. ... Çiftçilik için çok verimli topraklar bağrını cömert güneşin nurlarıyla ısıtarak yatarken, diğer tarafı ... sonsuz kırlıklar idi” (Yoldaşev: 1992/97).

2. Son ek olan veya son ek gibi kullanılan yabancı unsurlarla türemiş kelimeler:

2.1. +*äki* (< F.): Ancak kalıplaşmış hâlde iki, üç kelimedede bulunur. Bunlardan *âğzäki* kelimesi belki Fars-Tacik dilindeki *dehenekî* sözünün kökü olan *dehen* kelimesi yerine önce Türkçe ağız kelimesi getirilmiş ve sonra da Farsça ek aynen getirilerek türetilmiş olabilir. *Dehenekî* kelimesi Özbek Türkçesinde *deheneki* şeklinde kısa *i* ile kullanılmaktadır. Buradaki *-eki* bizzat kendisi ek olabileceği gibi, *-ek* Farsçada küçültme eki, *-î* aitlik eki de olabilir. Öte yandan *burunäki* ve *yüzäki* kelimeleri de *âğzäki* kelimesine benzetilerek yapılmış olabilir. Ayrıca Özbek Türkçesinde kullanılan *xänäki* “evcil” kelimesine de dikkat edilmelidir.

âğzäki “sözlü, şifahî; samimî olmayan; dil ucuyla” (< *âğız+äki*)

Ämmâ âğzäki ädäbiyât tärixini, lâäqäl birginä bähşî tärcimä-i hâlini tikläş, bähşülärnüñ bir-birigä munäsäbätini örgäniş cudä kättä mäşäqqät vä méhnät täläb étädi “Ama sözlü edebiyat tarihini, hiç olmazsa bir tek bahşının hal tercümesini ortaya koymak, bahşılarnın birbiriyle olan münasebetini öğrenme gayet büyük meşakkat ve emek talep eder” (Täştémir: 1991/8).

burunäki “enfiye” (< *burun+äki*)

Şu väqtdä kimdir burunäki ätgändäk, qäytä qäytä äpşurdı “O sırada birisi enfiye çekmiş gibi tekrar tekrar hapsurdu” (*Ötil*: 1/152c).

yüzäki “yüzeysel, ciddiyetsiz” (< *yüz+äki*)

İş bilän yüzäki tänişip çıqmâq “İş ile yüzeysel olarak meşgul olmaya başlamak” (*ÖTİL*: 2/464b).

2.2. +*änä*: (< F. +*âne*) *Tarz, eşitlik, benzetme* bildiren sıfat ile zarflar yapan ve yaygın olarak kullanılan bir ektir.

bähâdiränä “Bahadır gibi” (< *bähâdir+änä*)

Şu yätışdä u ... qırq yâşgä tolmägän vä bähâdiränä uyqugä çömgän köhlik bir yigit bolib körindi “Böyle yatarken o ... kırk yaşını doldurmamış ve kahramanca uykuya dalan yakışıklı bir delikanlı gibi göründü” (Qadirov: 1991/23).

bäyrämänä “bayrammış gibi” (< *bäyräm+änä*)

Älqıssä, xännü Buxârägä älib kélişdi. Unı şäyx Säyfidinniñ özi péşvâz çıqıb kütib äldi. Şähärni bäyrämänä yäsätüb, yigitni täxtgä otqäzişdi “Özetle, hanı Bu-

hara'ya getirdiler. Hanı, bizzat Şeyh Seyfiddin'in kendisi çıkıp karşıladı. Şehri bayrammış gibi süsleyip, delikanlıyı tahta oturttu" (Dävrân: 1992/81).

Özbékânä "Özbek usulü" (< *Özbék*+*ânä*)

Özbékânä işlängän bir-ikki çaynäk-piyâlâ hämdä nannı dostlârgä sävgä qılâmân "Özbek usulü işlenmiş bir iki tane çaydanlık ve piyale ile ekmeği dostlara hediye edeceğim" (Usmânov: 1992/184).

Türkânä "Türk âdetlerine göre, Türk gibi, Türklere mahsus" (< *Türk*+*ânä*)

Yässäviyâ şayxlärini "Türk mäşâyixlâri" déyişgä säbâb êsä şu édiki, yässäviyâ säf türkânä yä'ni türkiy êlu élâtlâr ârâsıdâ kêñ tärqâlgän édi "Yesevî tarihatının şeyhlerini "Türk meşâyihleri" denilmesinin sebebi ise şuydu, Yeseviye yalnız Türklere mahsus, yani (sadece) Türk kabileleri arasında çok yayılmıştı" (Coräyév: 1994/101).

yävuzânä "kötülere mahsus, kötuce" (< *yävuz*+*ânä*)

Êñ dâhşâtlisi mänä şu yävuzânä bэфârqlık, gäyriinsâniy munäsâbât öz-özi-dän oşâ âtrâfdä yaşâyâtgän bälülâr âñigä kättä ziyân yétkâzmâqdä "En dehşet vericisi, işte bu kötü ilgisizlik, insanlık dışı münasebetler kendiliğinden o civarda yaşayan çocukların şuurlarına büyük zarar vermekte" (Dävrân: 1991/30).

2.3. +ät (< A. +ât): Çokluk ekidir. Kalıplaşmış hâlde sınırlı sayıdaki bazı kelimede bulunur.

êlât "kabile, , millet, ülke, kabile veya millet mensubu" (< *êl*+*ât*)

Bu köçmânçı êlâtñiñ aslı turâr cayı bu yérdän yüzlâb çâqırım nâridä; dâştñiñ içki tãmânıdâ qâlgän édi "Bu göçebe kabilenin asıl yaşadığı yer, buradan yüzlerce çakırım³ ötede, bozkırın iç tarafında kalmıştı" (Gulâm: 1992/35).

tümânât "onbinlerce" (< *tümân*+*ât*)

Vä âliy dârâcädägi dâñâ ulâmâdän şu tümânât âdämñiñ méngä boy-sunıştñiñ säbâbi nimädä déb sorâdım "Ve üst seviyedeki akıllı alimlerden bu onbinlerce insanın bana tâbî olmasının sebebi nedir diye sordum" (Dävrân: 1992/39).

2.4. +vân (< F. +bân): +cı / +ci; +lı / +li vazifesinde ve daha çok meslek bildiren kelimeler türeten bir ek olup kalıplaşmış kelimelerde bulunur.

qoyçıvân "çoban" (< *qoyçıbân* < *qoyçı*+*bân*)

Qoyçıvân köp bolsä qoy härâm ölä "Çoban çok olursa koyun haram ölür" (ats.).

2.5. +bâp (< F. bâb): Farsçada *lâyık*, *uygun*; *elverişli*; *münasip*; *hayır*, *uğur*

³ Metrik ölçü sisteminin kabulüne kadar kullanılan 1,06 km.'ye denk uzunluk ölçüsü.

anlamlarına gelen kelime Özbek Türkçesinde hem müstakil kelime hem de birleşik isimler yapmaya yarayan bir son ek gibi kullanıma sahiptir. *Özbek Tiliniñ İzâhli Luğâtı*'nda kelime madde başı olarak verilmiş, 2. anlam olarak birleşik kelimeler kurarak “*uygun, münasip*” anlamlarını taşıdığı belirtilmiştir. Ayrıca bu kelime ile ilgili olarak Farsçada böyle son ek gibi bir kullanımının olup olmadığı Farsça bilenlere sorulduğunda, konuşma dilinde zaman zaman rastlanıldığını ancak edebî dilde nadiren ancak çoğunlukla terkip halinde kullanılabildiğini belirtmişlerdir. Yaptığımız çalışmada Farsçada *askerbâb* “askerlik çağında” veya *nûkerbâb* “askerlik çağında; hizmetçiye uygun” şekillerinde kullanıldığı görülmüştür.

bâlälärbâp “çocuklar için, çocuklara münasip” (< *bâlâ+lär+bâp*)

[*Xudâyberdi Toxtâbâyev*] *Yâzuvcı öz icâdiy yönâlişidân, tâcribâsidân kelib çıqıb, bâlälärbâp român yârâtgân* “[*Xudâyberdi Toxtâbâyev*] Yazar kendi eser yazma metodundan, tecrübesinden faydalanarak, çocuklar için roman yazdı” (ÖÄ: 169).

qışbâp “Kış için uygun olan; kışlık” (< *qış+bâp*)

Qışbâp köyläk “Kışlık gömlek” (Ötil: 2/589a).

2.6. +*bâz* (< F. *bâz*): Aşağıda daha başka örneklerini de göreceğimiz bazı ekler esasında Farsçada ek olmayıp fiillerin geniş zaman kökü, emir hâli veya ism-i faili olup, bunlar Özbek Türkçesinde birleşik sıfat şeklinde tercüme edebileceğimiz ekler olarak kullanılmaktadır.

Ayrıca yine Farsçada sıfat fiil türetirken kullanılan eklerden birisi olup, şimdiki zaman sıfat fiilleri türeten “nde” (ند) eki, isim, sıfat, zarf gibi kelimelerle birleştikleri zaman düşer. Bu durumda da aşağıdaki Farsça geniş zaman sıfat fiilleri ortaya çıkar (bk. +*doz*, +*furuş*, +*xân*, +*xor*, +*kâş*, +*päräst*, +*pâz*, +*sâz*, +*şunâs*).

Bazen de Farsçadaki diğer sıfat fiil eki olan -*a* (elif)'nin fiilin geniş zaman köküne getirilmesiyle geçmiş zaman sıfat fiili oluşur. (bk. +*zâdâ* +*zâdâ*).⁴

Burada da *bâz* esasında Farsçada “*oyna*” emir çekimiyken Özbek Türkçesinde “*oynayan*” anlamında bir ek gibi kullanılmaktadır.

buyruqbâz “her türlü buyruğu yerine getiren” (< *buyruq+bâz*)

Ulär komsomol yaşidân buyruqbâzlikkâ örgängänlär “Onlar daha komso-molken buyruklara itaate alışmışlar” (Vâhidov: 1992/57).

içkilikbâz “alkolik” (< *içkilik+bâz*)

⁴ Doç. Dr. Mürsel Öztürk, Farsça Dilbilgisi, s. 32-33.

Dävlät äräqnu qımmät qılıb, içkilikbâzlikkâ qarşı küräşâyâtgän bir päytdä ... “Devletin içkiyi pahalı yaparak, alkolizme karşı mücadele etmekte olduğu bir zamanda ...” (Vâhidov:: 1992/57).

qılıçbâz “kılıç kullanmada mahir” (< *qılıç+bâz*)

Nähât öz boynını çâpsä qılıçbâz, / Nähât xâncär çéksä äşlgä äşli “Ne gariptir kendi boynunu kesse kılıç ustası, / Ne gariptir aynı soydan olanlar birbirine hançer çekse?” (Kämâl: 1988/124).

qoğırçâqbâz “kuklacı” (< *qoğırçâq+bâz*)

Kélin hâr tarâfdän, qoğırçâqbâzlär / Bu künlär qoğırçâq oynämäqqä bâp “Gelin her taraftan kuklacılar, / Bu günler kukla oynamâq için uygundur” (Kämâl: 1988/119).

2.7. *+bâççä* (< F. *beççe*): Farsçada ve nadiren de olsa Özbek Türkçesinde müstakil kullanılan bu kelime makalede ek gibi kullanılan diğer unsurlarla birlikte ele alınmıştır. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. *+vâççä*.

bâybâççä “zengin çocuğu” (< *bây+bâççä*)

Bulärdän köp qısmı mäydä hünärmänd, kâsib yigitlär bolıb, ähyân ähyân *bâybâççä bälälär häm körinib qâlär édi* “Bunların büyük kısmı küçük zanaat-kâr, esnaf delikanlılar olup, zaman zaman zengin çocukları da görülürdü” (Gülâm: 1992/101).

qulbâççä “küçük köle; köle çocuğu; küçük hizmetçi” (< *qul+bâççä*)

Änä şu päytdä u cänâbniñ nâzârları kâminä qulbâççäläriğä tüşib ... “İşte bu sırada o beyefendinin nazarları bendeniz küçük hizmetçiye düşüp ...” (Gülâm: 1992/57).

2.8. *+bârdâr* (< F. *berdâr*): *Asılı* anlamındaki bu kelime aslında Farsça önek *ber+ dâr > berdâr* şeklinde türetilmiş olup, *dâr* kelimesi de “tutmak, saklamak, sahip olmak” anlamlarındaki *dâşten* fiilinin geniş zaman köküdür. Kelime Özbek Türkçesinde ancak ekleyerek, kalıplaşmış kelimelerde bulunur (daha fazla bilgi için bk. *+bâz*).

yärâğbârdâr “silahlı” (< *yärâğ+bârdâr*)

Bâburniñ yärâğbârdâri âlib yürgän tığlär âräsıdä âltın дәstâli kättä bāğdädiy qılıç bâr édi “Babur’un silahlı koruyucusunun taşıdığı kılıçlar arasında altın saplı büyük bağdadî kılıç da vardı” (Qadirov: 1991/90).

2.9. *+cân* (<F. *cân*): Aslında müstakil anlamı olan bu kelime Özbek Türkçesinde aynı zamanda bir ek gibi kullanılır. Getirildiği kelimeye *küçültme* ve *sevgi* anlamlarının yanı sıra Farsçada daha ziyade çocuk ve kadınların isimlerine

getirilirken Özbek Türkçesinde genellikle erkeklerin olmak üzere bazen de kadınların da isimlerinin sonuna *hürmet için* getirilir. Erkek isimlerinin sonuna geldiğinde *bey* anlamı da katar.

añácân “anneciğim” (< *ânä+cân*)

-*Bäxtsizmän, tâléim külmäydi / Äñácân, qâşîngâ kêtäyin* “Bahtsızım, talihim gülmez / Anneciğim, huzuruna gideyim (geleyim)” (Åripov: 1995/22).

Bâburcân “sevgili Babur” (< *Bâbur+cân*)

Bâburcân ... “Dävlät mänfäätleri” déb öziñizni köp ézmän “Sevgili Babur... “Devlet menfaatleri” diye kendinizi çok fazla meşakkate sokmayın” (Qadirov: 1991/104).

bäläcân “yavrucuk, çocukcağız” (< *bälä+cân*)

-*Bäläcân härıbsän häynähây, / Bârdâş qıl déymän, âh, nêtäyin.* “-Yavrucuk, yorulmuşsun belki, / Sabret diyorum, ah ne yapayım” (Åripov: 1995/22).

buvicân “neneciğim” (< *buvi+cân*)

Buvicân, buvicân äyâqqınäm ağrıydı-yä “Nineciğim, nineciğim ayakcağızım ağrıyor” (folk).

Häyâtçangä “Sevgili Hayat’a” (< *Häyât+cân+gä*)

Toqsân bâbânıñ éväräsi Häyâtçangä äytgänläri “Toksan dedenin, torunun çocuğu olan Hayat’a söyledikleri” (Kämäl: 1988/149).

2.10. +çä (<F. +çe): *Küçültme* bildiren işlek bir ektir.

bälıqçä “küçük balık” (< *bälıq+çä*)

-*Qäyâqqä kêtädi, bälıqçälärim?- dédi Häydär hunâb bolıb* “Nereye gitti balıkçıklarım? dedi Haydar perişan halde” (Åsım: 1970/10).

yigitçä “delikanlı” (< *yigit+çä*)

Şäir (Usmân Näsir) qısqä umridä ... yâş bir yigitçäniñ şu qädär tärän fikrlägäni, şu qädär tügäl vä yârqın obrâzlär çizgäni bizni läl qılädı “Şair (Usman Nasir) kısa ömründe ... genç bir delikanlının bu kadar derin düşünmesi, bu kadar dolu ve parlak tipler çizmesi bizi hayrete düşürür dilsiz bırakır” (Vâhidov: 1992/235).

qızçä “küçük kız, kızcağız” (< *qız+çä*)

qolçä “elceğiz, küçük el” (< *qol+çä*)

Umridä bundäy ğälätü tügmälärni körmägän qızçä ulärniñ bittäsini qolçäsı bilän sėkin uşläb kördi “Ömründe böyle tuhaf düğmeleri görmeyen kızcağız

onların bir tanesini küçük eliyle yavaşça tutarak baktı (inceledi)” (Qadirov: 1991/360).

tégirmânçä “değirmencik, küçük değirmen” (< *tégirmân+çä*)

Bâğnñ étäk tãmânı çuqur cärlik. Unñ tübidä çétlärini qämuş, ... yälpız bâ-sıb kétékän bir tégirmânçä suv qışın-yâzın toxtämäy äqıb çıqqanı uçun hém ädämlär ungä “Bulâğäriq” déb nâm qoygänlär “Bağın aşağı tarafı derin uçurum. Onun altında kenarlarını kamış, ... yarpuz kaplamış olan bir küçük değirmen, su kışın yazın durmadan aktığı için de insanlar ona “Bulâğäriq” (=Pınarark) diye isim koymuşlar” (Åsim: 1970/5).

2.11. *+dân* (< F. *+dân*): Aynen Farsçadaki gibi yaygın olarak kullanılan ve Türkçedeki *+lık / +lik; +lı / li* ekleriyle kurulan *yer, mahfaza, kap* ve âlet adlarını türeten bir ektir.

bilimdân “bilgili, alim” (< *bilim+dân*)

Birinçi dârs oqıb bəriş şarâfätini- / Mén, mävlânâ Xâräzmiygä tâpşurgän édim, / Çunki méngä âşkâr édi bilimdänligi “İlk dersi işleme şerefini, / Ben Mevlana Harezmi’ye vermiştim, / Çünkü ben onun âlimliğini biliyordum” (Şäyxzädä: 1994/150).

qäymâqdân “Kaymak konulan küçük toprak kap” (< *qäymâq+dân*)

Béş tiyingä yärim qäymâqdân qäymâq, iki tiyingä bittä äbi nân älib bir çék-gägä çonqäyib, qäymâq yéyâ başlädım “Beş kuruşa yarım kaymaklık kaymak, iki kuruşa bir tane mayalı ekmek alıp, bir köşeye çömeliip yemeye başladım” (Ötil: 2/538a).

qâşıqdân “kaşıklık” (< *qâşıq+dân*)

Çäl (Yigitniñ) ... qoligä qâşıqdân sévätni bérrib, mévâ-çévägä yubardı “Yaşlı adam (delikanlının) ... eline kaşıklık sepetini verip, meyve falan almaya gönderdi” (Ötil: 2/607c).

oqdân (< *oq+dân*) “sadak, okluk”

(*Späntämä’no:*) -É, *xudâ! Oqdânımdän yänä bittä oq tüşib kétédi* “(Spantama’no:) - Ey Allah’ım! Okluğumdan yine bir ok düştü gitti” (İlyâsov: 1994/180).

2.12. *+dâr* (< F. *+dâr*): Hem *tutan* anlamında hem de *+lı / +li* işlevindeki bu ek “tutmak, sahip olmak, saklamak” anlamlarındaki *dâşten* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup, Özbek Türkçesinde gayet yaygın olarak kullanılır. Ancak yine de bu fonksiyonda Türkçe ek aslıdır (daha fazla bilgi için bk. *+bâz*).

boydâr “uzun boylu” (< *boy+dâr*)

Späntämä' no ulärni tanıdı: ... ikkinçisi - boydâr vâ bäquvvät déhqân Mänu - Bäroniñ ätäsı, Nävtäkädä Späntämä' no yänügä kélıb, ulärni Béssniñ ädämlä-rıdän himâyä qılışnı sorägän ädäm édi “Spantamano onları tanıdı: ... ikkinçisi uzun boylu ve kuvvetli çiftçi Manu ki Baro'nun babası, Navtakada Spantama-no'nun yanına gelip onları Bess'in adamlarından korumasını rica eden kişiydi” (İlyâsov: 1994/182).

qälqândâr “kalkanlı” (< *qälqân+dâr*)

Zärbä! Qälqândâr bölınmäsi ézib-yänçıldı vâ tozğıtıb yubârıldı “Darbe! Kalkanlılar bölüğü ezilip parçalandı ve darmadağın edildi” (İlyâsov: 1994/206).

qârındâr “karınlı, göbekli” (< *qârın+dâr*)

-Fârlär dävridä yäxşı yäşägänmidin? - sorädi qârındâr äqsâqâldän Géfés-tion “Farsların devrinde iyi mi yaşadın, diye sordu göbekli yaşlı adamdan Gefes-tion” (İlyâsov: 1994/170).

olcädâr “ganimetli, ganimetçi” (< *olcâ+dâr*)

Bırâq şunçä cängü cädäl bilän älgän şährimizdän äzginä olcädâr bolışğä nähätki häqqımız yoq? “Fakat nasıl olur da bu kadar savaşıarak aldığımız şehri-mizden azıcık olsun ganimetli olmaya hakkımız yok?” (Qadirov: 1991/110).

yélkädâr “geniş omuzlu” (< *yélkâ+dâr*)

Günähkâr, cinâyät tolä kéçä. / Yélkädâr bir yigit ottuz yäşlärdä “Günahkar, suçlarla dolu gece. / Geniş omuzlu bir delikanlı otuz yaşlarında” (Pärfi: 1986/20).

2.13. +*doz* (< F. *dûz*): Farsça *dûhten* “dikmek” fiilinin geniş zaman kökü emir hâli olup, isimlerin sonuna geldiğinde *diken*, *dikici* anlamlarında kullanılan *dûz* kelimesi, Özbek şivesinde +*doz* şekliyle aynı anlamda yalnızca ek olarak ka-lıplaşmış kelimelerde bulunur (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

étükdoz “çizme diken” (< *étük+doz*)

Ustä Miräziz étikdozlikdä ménin üstäm “Miraziz Usta çizmecilikte benim ustam” (Ğulâm: 1992/11).

2.14. +*furuş*: (<F. *fürûş*) Farsça *furûhten* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup Farsçada ancak isimlerden sonra geldiğinde *satan*, tek başına kulla-nıldığında ise *satış* anlamlarına gelen *furuş* kelimesi Özbek Türkçesinde ek gibi kullanılır (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

boyâqfuruş “boyacı” (< *boyâq+furuş*)

Äbdüllä Xocä dégän boyâqfuruş bâylärnı hisâbgä älmägändä ... “Äbdüllä

Hoca adlı boyacı zenginler sayılmazsa...” (Ğulâm: 1992/10).

päxtäfuruş “pamuk ticaretiyle uğraşan” (< *päxtä+furuş*)

Mén Äbduräşid päxtäfuruş dégän bäyniñ äräväsını minär édim “Ben pamukçu Äbduräşid adlı zenginini arabasını kullanırdım” (Ötil: 1/580b).

örıkfuruş “kaysı satıcısı” (< *örık+furuş*)

Şähärdän qäytäyätgän örıkfuruş häm mäyızfuruş häm dänfuruş häm éndilikdä unıñ kärvänsäräyidä tünäb ... “Şehirde dönmekte olan kaysıcı de kuru üzümçü de tahıl satıcısı da şimdilik onun kervansarayında geceleyerek, ...” (ÖTİL: 2/511a).

qoyfuruş “koyun tüccarı zengin” (< *qoy+furuş*)

Bâzâr käsäd ... qoyfuruş, äsp cälläb, mälfuruşlär bolsä çöntägigä qol urmäydı “Pazar kesat ... koyun tüccarı, at satıcısı, sığır satıcısı ise elini cebine sokmaz” (ÖTİL: 2/633c).

2.15. +gâh: (<F. *gâh*) *Zaman* ve *yer* ifadesi taşıyıp kalıplaşmış kelimelerde bulunur.

ordugâh “ordugah, ordunun konduğu yer” (< *ordu+gâh*)

Köp béklär vä yigitlär ordugâhdän qaçü başlägän édilär “Bir çok beyler ve delikanlılar ordugahtan kaçmaya başlamışlardı” (ÖTİL: 2/510c).

2.16. +gär (<F. *ger*): *Meslek*, *münasebet* veya *durum* bildiren bir ektir. Ancak umumiyetle Türkçe +çi yahut +çilik (< +çi+lik) ekleriyle beraber kullanılır. Nadiren +lik ekiyle de kullanıldığı olur.

âğäynigärçilik “dostluk, kardeşlik” (< *âğäyni+gär+çilik*)

Hâzır oşä ulfätlär, oşä âğäynilär köçädä körsä méni téskäri qaräb ötädi. Şu-mı âğäynigärçilik? “Şimdi o ahbablar, o dostlar sokakta beni gördüklerinde başka tarafa bakarak geçerler. Bu mu dostluk?” (ÖTİL: 1/560c).

erüvgärçilik “karın erimesi durumu” (< *eri-v+gär+çilik*)

yamğürgärçilik “yağmurlu olma hâli” (< *yamğır+gär+çilik*)

Suv éhtiyâcımıznı qândırış üçün bä'zân şundäy täsädiflärädän häm fäydälänär édik: mähällämizdä ätigi ikki kişiniñ üyi tünkävânlı bolıb (...), éruvgärçilik, yamğürgärçilik künlärdä çéläk alıb barıb, tärnävlärdän suv toldırıp zäxırä qılär édik. “Su ihtiyacımızı gidermek için bazen şöyle tesadüflerden de faydalanırdık: mahallemizde topu topu iki kişinin evi oluklu olup (...) karın eridiği, yağmurlu günlerde kova götürüp, su yalaklarından su doldurarak depolardık” (Qâdiriy: 1994/9).

yâğingärçilik “yağışlılık” (< *yâğın+gär+çilik*)

Timsâh (ilân) yılı kirsä, yâğingärçilik vä hâsılı köp boladı, çünki u suvdä yâşäydi. “Timsah (diğer bir adla yılan) yılı girince yağışlılık ve ürün çok olur, çünkü o suda yaşar” (Cumäniyâzov: 1989/158).

yâvgärçilik “cenk, savaş hali” (< *yâv+gär+çilik*)

Yâvgärçilik boldı éndi, yârânlâr! / Ğäyrät qılıñ, Çémbilgä yâv yolâtmän! “Savaş hâli oldu şimdi dostlar! / Gayret edin, Çembil’e düşman sokmayın!” (ÖTİL: 1/252c).

yâmğirgärlik “yağışlılık” (< *yâmğır+gär+lik*)

ÖTİL: 1/257c’de madde başı olarak verilmiş.

2.17. +*xân*: (<F. *hân*) *Okuyan* anlamındaki bu şekil *okumak* anlamındaki Farsça *hânden* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup yalnızca ek gibi kullanılır (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

Fuzuliyxânlik “Fuzulî’nin eserlerin okuma” (< *Fuzuliy+xân+lik*)

Fuzuliydän bâytlâr oqıy başlâdım. U dävâm éttirdi. Soñ u başqä bâytni oqıdı, mén ğüzälni dävâm éttirdim. Şu kün kéçğäçä Fuzuliyxânlik qıldık “Fuzulî’den beyitler okumaya başladım. O devam ettirdi. Sonra o başka beyti okudu, ben gazeli devam ettirdim. O gün geç vakitlere kadar Fuzulî’den okuduk” (Vâhidov: 1992/230).

kitâbxân “kitap okuyucusu” (< *kitâb+xân*)

Muällif dâstânçılık ân’ânası bilân hâzirgi kündä bâdrâb çıqqân folklor-ét-nogrâfik änsämllärini bir-birigä bağlâbdı, bunıñ qäy dâracädä toğrılığını zukkâ kitâbxânlâr muhâkämäsigä hävâlâ étämiz “Müellif destan okuma ananesi ile bugünkü fışkıran folklorik-etnografik grupları birbirine bağlamış, bunun ne derece doğru olduğunu zeki kitap okuyucularının muhakemesine havale ediyoruz” (Tâştémir: 1991/7).

Nävâiyxânlik “Nevâî’nin eserlerini okuma” (< *Nävâiy+xân+lik*)

Értäsigä Nävâiyxânlik qılädigän boldik. Lékin tâñdä bizniñ säfâr yolımız başqä - başqä yâqqä tüşib qıldı “Ertesi gün Nevâî’den okumaya niyetlendik. Lâkin sabahleyin bizim yolculuğumuz başka başka yöne düştü” (Vâhidov: 1992/230).

yälläxânlik qıl- “şarkı söyleme, şarkı okuma” (< *yällä+xân+lik qıl-*)

Yâ qäytädän mén yâşarıb, cörälâr bilân / Cum’ älikdä yälläxânlik qılämän-

mi-ä? “Yahut tekrar ben gençleşerek arkadaşlarla / Cumalıkta⁵ şarkı türkü mü okuyacağım ha?” (Şäyxzädä: 1994/130).

2.18. +*xänä* (<F.): *Hâne* kelimesi aslında Özbek Türkçesinde müstakil kelime olarak da kullanılmaktadır. Ancak yine de bu kelime de diğer ek gibi kullanılan unsurlarla beraber burada ele alınmıştır.

âşxänä “mutfak” (< *âş+xänä*)

Âşxänä *miz yol üstidä bolgänüdän änä* *körüb qaldı*. “*Mutfağımız* yol üstünde olduğundan, annem birden gördü” (Ğulâm: 1992/12).

işxänä “işyeri” (< *iş+xänä*)

“*Ulärgä hęc qänäqä yämänlik qılmägün bolsäm. İşxänämgä bärüb tinçginä üyimgä kelsäm* “Onlara hiç bir kötülük etmemiş olduğum hâlde, *işyerime* gidip, sessizce evime geldiğim halde” (Mäqsumov: 1988/45).

quşxänä “kuş evi, kümes” (< *quş+xänä*)

Äradän ikki-üç säät ötkäzib, yänä qäyüb quşxänägä kirdim “Aradan iki üç saat geçtikten sonra yine dönüp *kuş evine* girdim” (Ğulâm: 1992/15).

kömirxänä “kömürlük” (< *kömir+xänä*)

Soñ mäscidlär yapıldı, buzıldı, ämbärxänä-yu kömirxänälärgä äyläntürüldü “Sonra mescitler kapatıldı, bozuldu, ambar ve *kömürlüklere* dönüştürüldü” (Xocä: 1992/20).

yémäxänä “yemekhane, lokanta” (< *yémäk+xänä*)

... *här bir kişini umumiy yémäxänägä täklif étärmişlär* “... herkesi *lokantaya* davet edeceklermiş” (Qäsımov: 1992/164).

2.19. +*xor* (<F. *hor*): Farsça yemek anlamındaki *horden* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup isimlerin sonuna da gelebilen *hor* kelimesi, Özbek Türkçesinde “*yiyen*” anlamında, ancak ek gibi kullanılmaktadır (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

qānxor “kan içici, zalim” (< *qān+xor*)

U tüz tüz änläb bolmä *hälätgä tüşär, gäzäblü vä qānxor bolüb kätärdi* “O sık sık anlaşılma haletine düşer, öfkeli ve *zalim* oluverirdi” (İlyâsov: 1994/279).

ölimsäxor “ölü yiyen” (< *ölimsä+xor*)

- *Méhmänläri ölimsä bolsä, özü ölimsäxor- dédi... biri* “ - Misafirleri ölü gibiyse, kendisi *ölü yiyici*, dedi ... biri” (ÖTİL: 2/504a).

⁵ Cuma günü dolayısıyla yapılan toplantılar, düzenlenene eğlenceler..

yälâqxor “artık yiyici; yalaka” (< *yälâq+xor*)

Éhsin, şuniñdék puldâr Évbul vâ unıñ hämmä yälâqxor muridlâri, sâtlgân sävdâgärväççä vâ yér égälâri hämmä mäydânu çärrähälärdä âğız köpirtirib, Él-lädânu ézâyâtgân içki ğälâyânlâr vâ nizâ nifâqlärdän xälâs bohş Filippgä bağ-lıq, déb câr sâldılâr “Ehsin yine böyle zengin Evbul ve onun bütün yalaka müritleri, satılmış tacirzâdeler ve toprak sahipleri bütün meydan ve dört yollarda ağızlarını köpürterek, İlyada’yı ezmekte olan iç karışıklıklar, çekişme ve nifaklardan kurtulmayı (Makedonyalı) Filip’e bağlı, diye bağurdılar” (İlyâsov: 1994/10).

2.20. +i veya +iy (< A. î): *Aitlik* bildiren ektir. Arapça ve Farsçadan geçen bütün kelimelere gelirken bazı hallerde Türkçe kelimelere de gelebilmektedir.

Bärlâsiy “Barlas asıllı, Barlaslara mensup” (< *Bärlâs+iy*)

Cähânnı moğıllâr iskâncäsüdän / Qutqarıb qâlâlgân bärâlsiy bâtır “Cihani Moğulların işkencesinden / Kurtarabilen Barlas bahadırı” (Åripov: 1995/7).

oyun buzuqi “oyun bozan, mızıkçı” (< *oyun buzuq+i*)

Äbducäbbârxocâniñ oğlı Bërixocâ bälälâr âräsüdä “oyun buzuqi” déb nâm çıqârgân édi “Abducabbarhoca’nın oğlu Bërihoca’nın çocuklar arasında “mızıkçı” diye namı çıkmıştı” (Åsım: 1970/19).

qışlâqi “köylü, köylülere mahsus hareket” (< *qışlâq+i*)

Lutfân äytiñ, Xocâ Ährâr dëğäniniñiz şu - / “Qışlâqi pir” déb tänilgân häz-rät émâsmi? “Lütfen söyleyiniz, Hoca Ahrar dediğiniz şu / “Köylü pir” diye tanınan hazret değil mi?” (Şäyxzâdâ: 1994/25).

oynâqi “hareketli; şuh; hafif ve hoş; güzel ifadeli, güzel; hafifmeşrep; eğlen-ceyi seven” (< *oynâq+i*)

Yüzlâri şämâllärdä qâräygân. Dädil közlâri hämmägä âçıq vâ tik bâqâdı. Qollâri oynâqi âtı cilâvını mähkâm vâ ämirânä tutıb turâdı “Yüzleri rüzgârlarda kararımış. Cesur gözleri herkese açık ve dik bakmakta. Elleri hareketli atın gemini sıkı ve amirane tutmakta” (İlyâsov: 1994/233).

Türkiy “Türk halklarından olan; Türkçe; Türke ait” (< *Türk+iy*)

Mänläyini şor bâsgân bu türkiy zâmin, /Yürâgini qurtlâr këmirmâqdâdır “Alnını (başını) dert basmış olan bu Türk yurdunun, / Yüreğini kurtlar kemirmektedir” (Érgäşeva: 1992/192).

yığlâqi “çok ağlayan, ağıtçı” (< *yığlâ-q+i*).

Bir yâqdän bälânüñ yığlâqiligi, bir yâqdän qâyınânsı bilân ériñiñ zuğmı,

uy-rozğâr işlari béçârâ kélinniñ tinkäsini qurıtıb, rängini çıqärmäy qoydı “Bir yandan çocuğun ağıtçılığı, bir yandan kaynanası ile kocasının eziyeti, ev işleri zavallı gelini halsiz bırakıp, rengini soldurdu” (Åsım: 1970/14).

2.21.+kâr (<F. +kâr): Farsçada esasen “iş” anlamında müstakil kelime olup aynı zamanda da +li, +ci, +eden, +edici anlamını ihtiva eden meslek isimleri yapan bir ek olarak Özbek Türkçesinde de kullanılmaktadır.

oymäkâr “oymacı; oymalı” (< *oymä+kâr*)

Nävtäkälük nân, göşt, musälläs älib kėlib turdı, oymäkâr eşikkä yäqınläşgän Zärâni mäyinlik bilän ärqägä qäytärdı “Nevtekeli ekmek, et, şarap getirip durdu, oymalı kapıya yaklaşan Zera’yı usulca geriye çevirdi” (İlyâsov: 1994/174).

päxtäkâr “pamuk yetiştiricisi” (< *päxtä+kâr*)

Ältın päxtän iftihâriniñ, Şöhrätlidir päxtäkâriñ / Kündäk rävsän istikbâlin “Altın pamuğun iftiharın, / Meşhurdur pamuk üreticin, / Gün gibi aydınlıktır istikbalin” (ÖTİL: 1/580b).

2.22. +küş (<F. +keş): Farsçada çekmek anlamındaki *keşiden* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olan +keş kelimesi, Özbek Türkçesinde ancak *çeken*, *çekici* anlamlarında daha ziyade kalıplaşmış meslek bildiren kelimelerde bulunur (daha fazla bilgi için bk. +bâz).

äräväküş “arabacı” (< *ärävä+küş*)

- *İndin ertäläbgä äräbä äytıb qoygänmän, Qäsım äräväküşniñ oğlu äräbäsini älib kėlädi* “-Öbürsü gün sabah için araba söyledim. Arabacı Kasım’ın oğlu arabasını getirecek” (Äli: 1990/59).

päxtäküş “pamuğu kozadan çıkaran, pamuğun çiğitlerini çıkaran; pamuk tüccarı” (< *päxtä+küş*)

- *İlähi tävbä- dēdi bir päxtäküş, bälä-çäqälär bir häftä tırnâq köçirib gözä çuvigänlär* “- Tövbe ya Rabbi, dedi bir pamuk temizleyicisi, çoluk çocuk bir hafta boyunca tırnakları sökölerek kozadan pamukları temizlediler” (Ötil: 1/580b).

otinküş “odun çeken, odun taşıyan, oduncu” (< *otin+küş*)

Şäräf otinküşni xudâyi äşgä häm yolätmäydülär “Oduncu Şeraf’ı mevlüt yemeğine dahi çağırılmazlar” (ÖTİL: 2/518b).

tüyäküş “deveci” (< *tüyä+küş*)

Tüyäküşlärğä tüyä häqı üçün qäländärbâşı duâ qılıb qoydı “Devecilere devde taşıma hakkı için dervişlerin başı yalnızca dua etti” (Gulâm: 1992/56).

2.23. +*nämâ* (< F.[Osmanlı Türkçesinde] *nümâ*, [Farsçada ise] *nemâ*, *nomâ*, *nümâ* / *nümây*): Farsçadaki göstermek anlamındaki *nemuden* fiilinin geniş zaman kökü olup, Osmanlı Türkçesinde “*gösteren, bildiren*”, Farsçada “*görünüş, gösteriş, görünüm*” anlamlarındaki bu kelime, Özbek Türkçesinde ise *gibi* anlamında bir ek olup, isimlere geldiği gibi aynı zamanda -*gân* partisibinden sonra da rahatlıkla getirilerek kullanılır.

értäknämâ “masal, efsane gibi” (< *értäk+nämâ*)

Hâzırgäçä bugüñgi säfärni äcâyib säyâhät, értäknämâ särgüzäşt déb tüşün-gän “Şimdiye kadar bugünkü seferi fevkalade seyahat, masal gibi sergüzeşt sanmış” (Äli: 1990/185).

télbänämâ “deli gibi, delicesine” (< *télbä+nämâ*)

(*Bibinäs kämpir:*) - *Bätürälidän äyrilib qaldık ... (Moysäfid çäl:)* - *Nimä? Qändäyigä - séskänib tüşibdi çäl vä birâz lâl turgäç télbänämâ ävâz çıqardı.* - *Äh bäläm äh!* “(Yaşlı kadın Bibinas:) - Batıralı’yi kaybettik (o öldü)... (Yaşlı adam:) - Ne? Nasıl? Birden ürperiverdi ihtiyar adam ve biraz sessiz durduktan sonra delicesine ses çıkardı - Ah yavrum ah!” (Dänâxânov: 1992/59).

uyälgännämâ “utanmış gibi” (< *uyäl-än+nämâ*)

Ätäbék öziniñ orınsız gäpidän uyälgännämâ yérgä qärädi “Ätäbék kendisinin yersiz sözünden utanmış gibi yere baktı” (*Ötil*: 2/512a).

yälingännämâ “yalvarırcasına, yalvarır gibi” (< *yälın-än+nämâ*)

Törtköz Äbduhälil päççämnin äyâqlarığä sürkälär, yälingännämâ qäräb qoyardı bizlärgä ... “Törtköz, Äbduhälil eniştemin ayaklarına sürtünür, yalvarır gibi bakardı bizlere ...” (Hâciyeva, “Bälälük Bährämlär”, *Yâşlik*, sayı 30/9).

qulluqnämâ “teşekkür gibi” (< *qulluq+nämâ* < *qul+luq+nämâ*)

Başqä tillär aldidä täkrar-täkrar üzr-mä’zur qılışgä oxşägän qulluqnäma cumlälärni qısqärtiriş lazım “Başka dillerin yanında tekrar tekrar özür diler, mazeret beyan eder gibi teşekkür ve minnet bildiren cümleleri kısaltmak lazım”(Vâhidov: 1992/31).

2.24. +*nämä* (< F. *nâme*): Farsçada *mektup, yazı, kitap* anlamlarına gelen bu kelime de *xänä* (hane), *bäççä* (beçe, çocuk) kelimeleri gibi esasında ek olmayıp Özbek Türkçesinde müstakil kelimedir. Ancak burada yabancı dillerden geçmiş diğer yapılarla birlikte ele alınmıştır.

çäquvnämâ “gammazlama, şikâyet veya jurnal belgesi” (< *çäquv+nämâ*)

... bu cirkänç çäquvnämäni sätrmä-sätr izähläb bërişni ärtiqçä mäşğulät déb bildik ... “ ... bu iğrenç gammazlama belgesini satır satır izah etmeyi fuzulî

meşguliyet saydık ...” (Räufxân: 1992/177).

yılñâmä “yıllık” (< *yılñâmä*)

Tärixçilər, “qädimgi yunân yılñâmäçiläri” Märrâqänd häqidä köp mä’lumât yäzib qaldırgänlär “Tarihçiler, kadim Yunan yıllıkçıları Marakend hakkında birçok malûmatlar yazarak geriye bırakmışlardır” (Dävrân: 1992/10).

2.25. +*päräst* (< F. *perest*): Farsçadaki *perestiden* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup, Özbek Türkçesinde ancak *tapan, tapınan, taparcasına seven, düşkün* anlamında bir ek gibi kullanılır (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

xätinpäräst “kadın düşkününü” (< *xätin+päräst*)

(*Miryâqubniñ*) ... *bundäy xätinpäräst bolıb kėtişigä şu färzänd xususidägi nâumidlik säbâb bolmädımikän?* “(Miryakup’un) ... böylesine kadın düşkününü olmasında bu evlat hususundaki ümitsizlik sebep olmadı mı acaba?” (Çolpân: 1991/70).

otpäräst “ateşperest” (< *ot+päräst*)

Otpäräst, ätäşpärästmän / Mén néçük muznı öpây “Ateşe tapanım, ateşperestim, / Ben nasıl buzu öpeyim” (Kämâl: 1988/365).

oypäräst “hayalperest” (< *oy+päräst*)

Mén häyâlni şe’rgä sâldım, / Oypäräst bolmä vä lék / Bésämär bolsä séni / Bir kün härâb äylär häyâl “Ben hayali şiire kattım, / Hayalperest olma lâkin / Neticesiz olursa seni, / Hayal bir gün harap eylesen” (Vâhidov: 1991/14).

2.26. +*pâz* (< F. *pez*): Farsça *puhten* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup *pişiren, pişir* anlamındaki bu kelime Özbek Türkçesinde her türlü yemeği iyi yapanı bildiren isimler yapan bir ektir (daha fazla bilgi için bk. +*bâz*).

âşpâz “aşçı; pilav pişirmeye usta” (< *âş+pâz*)

Âmânâyniñ oğlı Hüsniây âşpâz bolädigän boldı “Amanây’ın oğlu Hüsniây (şimdilik) aşçı olacak oldu” (Ğulâm: 1992/11).

mâşkiçiripâz “maşkiçiri adlı yemeği yapan” (< *mâşkiçiri+pâz*)

Ârädän yänä bir âz väqt ötib, éşikdän mâşkiçiripâz xätin kirib keldi “Ara-dan yine bir az vakit geçip, kapıdan maşkiçiri pişiren kadın içeri geldi” (Ğulâm: 1992/47).

2.27. +*sârâ* (< F. *serâ(y)/saray*): Farsçada çalmak, oynamak, şiir söylemek anlamındaki *soruden / suruden* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olan ve çalma; oynama; (şiir) söyleme anlamlarındaki *serâ(y)/saray* kelimesi Özbek Türkçesinde *gibi* anlamında kalıplaşmış hâlde bir iki örnekte görülmektedir (da-

ha fazla bilgi için bk. +bâz).

télbäsärâ “deli gibi, delicesine” (< *télbä+särâ*)

Télbäsärâ émişsän gâhi, / Qıynär émiş séni täşnä läb. / Oyläriñni uzun tün-läri / Qärä fikr älärmüş qämreb “Deli gibiymişsin bazen, / Eziyet edermiş sana susuz dudak. / Düşüncelerini uzun geceler / Kara düşünceler büsbütün kaplamış” (Ötil 2/157b).

2.28. +sâz (< F. +sâz): Farsçadaki yapmak anlamındaki *sâhten* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup, Özbek Türkçesi’nde *yapan, uyduran, düzen* anlamlarında bir ek olarak kullanılır (daha fazla bilgi için bk. +bâz).

qurâlsâz “silah yapan” (< *qurâl+sâz*)

Bosporgä bârädigän suv yolını yoqâtısdän qorqqän ğälläfuruşlär vä uruş bâylik, fäydä vä dä qılıb turgän qurâlsâzlär häm Filippgä qarşı çıqdulär “Marmara’ya giden su yolunu kaybetmekten korkan tahıl satıcıları ve savaşın zenginlik ve fayda vaadettiği silah yapımcıları da (Mekadonyalı) Filip’e karşı çıktılar” (İlyâsov: 1994/10).

üysâz “inşaatçı” (< *üy+sâz*)

Taşkënt üysâzlık kombinâti “Taşkent inşaat şirketi” (ÖTİL 2/269b).

2.29. +sifât (<A. +sıfat): *Sıfat* kelimesi bilindiği gibi ek değildir. Ancak diğer bazı kelimeler gibi, Özbek Türkçesi’nde birleşik kelime oluşturan bu yabancı unsur da burada ele alınmıştır. Kelime Özbek Türkçesinde, Osmanlı Türkçesindeki hâl, keyfiyet, suret, şekil, varlık; nişan, alâmet; yüz ve kılık; lâkab anlamlarının yanı sıra birleştikleri kelimelere *benzer, gibi* anlamları katar.

älpsifât “alp gibi” (< *älp+sifât*)

Älpsifât émäsdir unıñ qâmäti, / Dä’vâgär émäs u qährâmânlikkä “Onun bo-yu alp gibi değil, / Kahramanlıkta da iddialı değil” (Sâlih: 1994/13).

Bâbursifât “Babur gibi, Babur misali” (< *Bâbur+sifât*)

İnşäällâh kâfiristân qäytä Turân bolgusı / Yurtumuz Bâbursifât békzâdälär-gä tolgusı “İnşaallah kafir yurdu tekrar Turan olacak / Yurdumuz Babur misali beyzadelerle dolacak” (Qahhar: 1995/115).

uluğsifât “görünüşü heybetli, yüce; mağrur, hürmet duygusu uyandıran” (< *uluğ+sifât*)

U sâkin, kâmtärin, muâmälädä nâzik, lékin uluğsifât “O sakin, mütevazi, münasebetlerinde nazik, lakin mağrur” (Ötil: 2/273b).

2.30. +(i)stân (<F. +sitân): *Yer* adı yapan yaygın bir ektir.

Özbékistân “Özbekistan” (< *Özbék+istân*)

Öz éli-lä iftixâr étsä / Cämâlgä äyb émäs, / Ötsä gâr miñ yıl cêhândın, / Özbékistândır umid “Öz yurduyla iftihar ederse / Cemal’e ayıp değildir, / Geçse bile eğer bin yıl cihandan / Ümit Özbekistan’dır” (Kämâl: 1988/ 278).

yulduzistân “yıldızlar ülkesi” (< *yulduz+istân*)

Kimki sährânı çämân istâr, / Umid dâryâsı vâ, / Kim yâmb közlâr fäläkni / Yulduzistândır umid “Kim çölün gül bahçesi olmasını isterse / Ümit ırmağı vardır, / Kim yanarak gözlerse gökyüzünü, / Ümit yıldızlar ülkesidir” (Kämâl: 1988/277).

2.31. *+şunâs* (< F. *+şinâs*): Farsçada tanımak, bilmek anlamlarındaki *şinâh-ten* fiilinin geniş zaman kökü ve emir şekli olup, *tanıyan, bilen, anlayan* anlamındaki bu kelime Farsçada görüldüğü gibi Özbek Türkçesinde de ek gibi kullanılır. Fonksiyonu bilim dallarıyla uğraşanları (*-olog*) ve ayrıca *+lik* ekiyle birleşirse bilim dalının adını (*-oloji*) bildirir (daha fazla bilgi için bk. *+bâz*).

folklorşunâs “folklor bilimcisi, folklorcu” (< *folklor+şunâs*)

60-yillärniñ başı bolsä këräk, folklorşunâs âlim Muhämmädñadir Säidov *Tâş şâir Çârşänbä oğlını izläb Qârşığä bärğän* “60’lı yılların başı olsa gerek, folklorcu alim Muhämmädñadir Säidov, Tâş şâir Çârşänbäoğlunu aramak için Karşı şehrine gitmiş” (Tâştémir: 1991/8).

témurşunâs “Timur hakkında araştırma yapan” (< *témur+şunâs*)

Ägâr moğul istilâsıdän ilgäri Mâvârâunnâhrdän bundäy âlimlâr yétişib çıq-mägändä édi, hâzirgi zâmân “témurşunâs” lärniñ mäzkur fikrläri toğrı bolur édi “Eğer Moğul istilasından evvelki Maveraünnehir’den böyle alimler yetişmeseydi, günümüzdeki “Timur hakkındaki ilim sahipleri”nin mezkûr fikirleri doğru olurdu” (Dävrân: 1992/42).

tilşunâs “dil bilgini, dilci, filolog” (< *til+şunâs*)

Tilşunâslik fäniniñ bärçä bölümläri birbiri bilän çämbärçäs bağlıq “Filoloji ilminin bütün bölümleri birbirleriyle sımsıkı bağlıdır” (Äbdurähmânov: 1992/68).

türkşunâs “türkolog” (< *türk+şunâs*)

...“Mähmud Qâşğäriy kim!” déğän sävâlnü eşitsäk bir däm oygä tälâmız -dä, “Türkşunâslik ilminiñ âtäsi ... “... “Mahmud Kaşğari kim!” sorusunu duyunca bir an düşünceye dalarız ve “Türkoloji ilminin babası,..” (Dostmuhämmäd: 1988/7).

2.32. *+tä* (<F. *+tâ*): Modern Farsça’da da yaygın olarak *adet, miktar* bildi-

ren bu ek Özbek Türkçesinde artık aslî bir ek olup son derece yaygın kullanılmaktadır. Ancak Farsçada ekin uzun olan vokali Özbek Türkçesinde kısalmıştır (â > ä).

ältütä “altı tane” (< *älti+tä*)

Kâmil boynunu çozıb: -Nimä qılyäpsızlar?- déb soradı. -Hävuzgä ältütä bälıq täşlädik “Kamil boynunu uzatıp: -Ne yapıyorsunuz? diye sordu. -Havuza altı tane balık bıraktık” (Åsımov: 1970/7).

bittä “bir tane, yegane” (< *birtä* < *bir+tä*)

(*Bâtr*) *xâtın, bälä-çäqası, ävlâd-äcdâdı, qâvm-qârındâşı ... héç bittäsini ésân qoymäymän! Öz qolum bilän tilkä-tilkä qılämän* “(Batr) hanımını, çoluğunu çocuğunu, evlat ve ecdadını, akrabasını sülalesini ... hiç bir tanesini sağ bırakmayacağım! Kendi elimle dilim dilim yapacağım” (Çolpân: 1991/361).

miñtä “bin tane” (< *miñ+tä*)

Tärixin bitmäqqä xälqum miñtä Firdävsiy këräk, / Çünki bir bär çékkän ähiñ miñtä dâstân Özbégim “Tarihini yazmaya halkım bin tane Firdevsi gerek, / Çünkü bir defa çektiğin ahın bin tane destan Özbek'im” (Vâhidov: 1992/24).

ontä “on tane” (< *on+tä*)

Spântämä' no qoşını kündän-kün ärtib bärđi. Mässägétär, bäktriyälklär, suğdlär onta-onta, yüztä-yüztä bolib äqıb kélävérđi “Spantamano'nun ordusu gün geçtikçe artmaya devam etti. Mesegetler, Baktriyahlılar, Soğtlar onar onar, yüzer yüzer gruplar halinde akıp gelmeye devam etti” (İlyâsov: 1994/249).

yüztä “yüz tane” (< *yüz+tä*)

Ägär bir äqilni uçrätsän, bilki / Ungä toğrı kélgäy yüztä dévânä “Eğer bir akıllıya rastlarsan, bil ki / Ona yüz tane divane rast gelir” (Åripov: 1995/41).

2.33. *+tâb*: Getirildiği kelimeye *eğilimi olan, mâyil* anlamlarını kazandıran bu kelime, büyük ihtimalle Arapçadaki *tabiat, huy, yaradılış* anlamlarına gelen *tab^c* kelimesi olmalıdır. Tek bir kelimedede görülür.

uyqutâb “uykuya mayil, uyku getirici, uykulu” (< *uyqu+tâb*)

U [Elçibek] qulâçını yâzdı, sâl käyf vä şirâli xâyâl bilän uyqutâb bolib kélâyâtgän yüz-közigä äyâz sâvuğı yâqđı “O [Elçibek] kollarını açtı, hafif sarhoş ve içkili düşünceyle uykusu gelmeye başlayan yüzüne gözüne ayazın soğuğu iyi geldi” (Ötil: 2/270a).

2.34 *+vächçä* (< F. *beçe*): Bu ek aslında *çocuk* anlamına gelen *bächçä* kelimesinin bozulmuş hâlidir. Özbek Türkçesinde *bächçä* kelimesi müstakil olarak çok

seyrek kullanılırken +vâççä şekli yalnızca ek olarak kullanıma sahiptir.

ämäkivâççä “amca çocuğu” (< *ämäki+vâççä*)

Öz *ämäkivâççäläri* birlé kélişmäy / Uruş qılıb yénilgändi, Äläuddävlä “Kendi amca çocukları ile anlaşamayıp / Äläuddävlä savaşarak yenilmişti” (Şäyxzâdä: 1994/61).

bâyvâççä “zengin çocuğu, mirasyedi” (< *bây+vâççä*)

... bugün *ésä* (bu xälq) oğrılar, qârâqçılar, fälân *bâyvâççälär*, sâtqınlär, pârâxorlär bilän yäqınlıgıdän fäxhrlänädigän bolıbdı “... bugün ise (bu halk) hır-sızlar, eşkiyalar, filan *zengin*in çocukları (mirasyediler), hainler, rüşvet yiyiciler ile yakınlığından övünür olmuş” (Ähmädoğlı: 1992/188).

éşäkvâççä “eşek çocuğu, eşek oğlu” (< *éşäk+vâççä*)

Ärâbä ... yâındä otırgän ädämnü *ésä éşäkvâççä* vä ötäkétgän äxmâq déb oylardı “Arabe ... yanında oturan adamı ise *eşekoğlu* ve son derece ahmak olduğunu düşünüyordu” (İlyâsov: 1994/178).

kündâşvâççä “kuma çocuğu” (< *kündâş+vâççä*)

Kündâşn bolsä bolsın, kündâşvâççän bolmäsin “Kuman olursa olsun, *kuma çocuğun* olmasın” (ats.).

2.35. +vâr (<F. +vâr): Farsçada +lı / +li; +lık / +lik; +ca / +ce ekleri ile *kez, defa, sıra; yük; adet; benzer, gibi* anlamlara gelen kelime Özbek Türkçesinde bu anlamları dışında *gibi* anlamında bir ek olarak kullanılır.

télbävâr “deli gibi, delicesine, çılgın” (< *télbä+vâr*)

Şäfkät kältirgüvçi rozni izlämä / Därdiñni *télbävâr şämälgä* yaşır “Şefkat getirecek günü arama, / Derdini *çılgın* olan rüzgara sakla” (Äzim: 1992/93).

uluğvâr “muhteşem, yüce, âlicenap, yüce görünüşlü” (< *uluğ+vâr*)

Uluğvâr gävädäli, sérsâqâl, közäynäk ästidän äyyârânä külib qârävçı bir kişi söz äldi “*Haşmetli* gövdeli, sık sakallı, gözlük altından hilekârca gülerek bakan bir kişi söz aldı” (ÖTİL: 2/273a).

2.36. +zâdä (<F. *zâde*): Farsça doğmak, doğurmak anlamlarındaki *zâden* fiilinin geniş zaman kökünün sonuna -e (È) getirilerek geçmiş zaman sıfat fiili olan *zâde* türetilmiş olup, *doğmuş / doğurulmuş, meydana gelmiş / getirilmiş* anlamlarındaki bu kelime de ek gibi kullanılır.

xânzâdä “han evladı” (< *xân+zâdä*)

Pâdşâzâdämi, xânzâdämi, xocâzâdämi, / Älbättä bir yéridä nişänäsi bolädü “Padişah oğlu mu, *han oğlu* mu, hoca oğlu mu / Elbette bir yerinde izi olur”

(ÖTİL: 2/332c).

uluğzâdâ “ulu insanın çocuğu” (< *uluğ+zâdâ*)

Sén dévânâniñ bälâsi débmidiñ / U hâm pâdşânîñ bälâsi bir uluğzâdâ “Sen suurunu kaybetmişin çocuğu mu demiştin? / O da padişahın çocuğu, bir ulu şahsın evladı” (Ötil: 2/273b).

Tursunzâdâ “Tursun’un oğlu, özel isim” (< *Tursun+zâdâ*)

Uluğzâdâ “Uluğ’un oğlu” (< *uluğ+zâdâ*)

1936 yılı *Mirzâ Tursunzâdâ, Déhâtiy, Uluğzâdâ, Mirzâyevlâr qâtârı ...* “1936 yılında Mirza Tursunzade, Dehatiy, Uluğzade, Mirzayevler gibi ...” (Qähârova: 1987/15).

2.37. *+zâdâ* (<F. *zede*): Farsçada *vurmak, çalmak, dövmek* anlamlarındaki *zed* fiilinin, tıpkı *zâdâ* (*zâde*) kelimesinin türetilmesinde olduğu gibi, fiil kökünün sonundaki *-n* konsonantının atılarak yerine *-e* (Ë) getirilmesiyle yapılmış olan *zâdâ* sıfat fiili, *vurmuş / vurulmuş; çarpmış / çarpılmış; tutmuş / tutulmuş; uğramış, yakalamış / yakalanmış* anlamlarında ek gibi kullanılıp kalıplaşmış hâlde bir iki örnekte bulunur (daha fazla bilgi için bk. *+bâz*).

yürâkzâdâ “yüreği düşmüş; korkmuş” (< *yürâk+zâdâ*)

Kolhozçılâr soñgi yıllârdâ nâbâp râislârni körâvérîb yürâkzâdâ bolîb qâl-gân édîlâr “Kolhozcular son yıllardaki uygunsuz reisleri göre göre yürekləri dü-şer olmuşlardı” (ÖTİL: 2/471a).

2.38. *+zâr* (<F. *+zâr*): Bu ek tıpkı Farsçadaki gibi, Özbek Türkçesinde de yaygın olarak kullanılan *yer* ve ayrıca bir şeyin *çok* olduğunu bildiren bir ektir.

çäkälâkzâr “ormanlık, ağaçlık yer” (< *çäkälâk+zâr*)

U (Fârnuh) yüzlâb piyâdâ suğdlârni tutîb âlısgâ muvâffâq boldî. Qâlgânlâr ésä Zârâfşân boyıgâ yâyılıb kêtgân qâln çäkälâkzârgâ kirîb yâşırınısgâ ülgürdi “O (Farnuh) yüzlerce piyade Soğd’u yakalamaya muvaffak oldu. Kalanları ise Zerefşan ırmağının kıyısına iyice yayılmış olan sık ormanlığa girip saklanmayı başardı” (İlyâsov: 1994/186).

ékinzâr “ekin tarlası” (< *ékin+zâr*)

Ârâl déñizi qurıy bâşlâdı. Yérlâr şorlânîb, ékinzârlâr mäydânı qısqârdı, mé-vâ vä säbzâvât tânqıslıgı bâşlândı “Aral denizi kurumaya başladı. Toprak tuzlanarak, ekin tarlaları azaldı, meyve ve sebze yetmezliği başladı” (Yoldâşev: 1992/98).

ormânzâr “ormanlık yer” (< *ormân+zâr*)

Hämmäsini bir yoläsı tärk étib bütkül, / Ormânzârdä särsân bolıb ädäşib yürgän / Bir kimsädäk näcât säri intilib dädil, / Uniñ yollarıdän özni başlâmädimmü? “Hepsini bir kere de terk edip tamamen, / Ormanda perişan olup, yolunu şaşırıp dolaşan / Bir kimse gibi kurtuluşa doğru atılıp cesurca, / Onun yollarından kendim gitmedim mi?” (Kämâl: 1988/420).

tikänzâr “dikenlik” (< *tikän+zâr*)

Bärçä gülşän séngä bolsın / Bâr tikänzârlık méngä “Bütün çiçek bahçeleri senin olsun, / Bütün dikenlikler benim” (Vâhidov: 1991/5).

toqäyzâr “ormanlık, orman” (< *toqäy+zâr*)

Toqäyzârı bolmäsä gâr şéru ärslan qäydän ünär / Bir mänzili bar ékänki bürgütlär häm kélip qonär “Ormanı olmazsa eğer arslanlar nerede yetişir / Bir yurdu varmış ki kartallar da gelip konar” (Äripov: 1995/16).

3. Farsça terkip şeklindeki birleşik kelimeler:

Bu şekilde yalnızca bir örnek tespit edilmiştir. Belki araştırılırsa başka örneklerle de rastlanılabilir.

ânäizâr “müşfik anne” (< *ânä-i zâr*)

Öksib-öksib yığlädım mén / Misli til bilmäs gödäk, / Änäizâr kökrägidän / Äyrilib qälgän bexäs “Mahzun mahzun ağladım ben / Tıpkı konuşmayı bilmeyen bebeğin, / Müşfik annesinin göğsünden / Ansızın ayrılması gibi” (Äripov: 1992/27).

Yukarıdaki bütün örneklerde girişte de belirtildiği gibi Türkçe bir köke yabancı bir unsurun gelmesiyle oluşturulan yapılar ele alındı. Ancak burada kısaca temas edilmesi gereken bir husus daha vardır ki o da şudur: Özbek Türkçesinde Tacikçe ile anlam ve zaman zaman şekil yönünden müşterekleşen birleşik kelimeler vardır. Bunların Özbek Türkçesinden Tacikçeye mi yoksa bu dilden Özbek Türkçesine mi geçmiştir? Meselâ, *âqsâqâl* “yaşlı erkek” ~ *moysâfid* (< *mây-i sefid*) gibi.

Yukarıda görülen Arap ve Fars dillerinden geçen unsurların Türkçe kelimelere gelerek kelime türetmeleri yalnızca Özbek Türkçesinde görülmez. Bu durum Türkistan Türk şivelerinin tamamında görülmektedir. Aşağıda diğer şivelerden de birkaç örnek verilmiştir. Ancak tabii bu yapıdaki kelimeler diğer şivelerde Özbek Türkçesindeki kadar yaygın değildir.

Karakalpak Türkçesinde: *ölimdar* “ölümlü”; *elat* “halk”; *ilimpaz* “âlim” vs.

Kırgız Türkçesinde: *arabakeç* “arabacı”; *bilimpoz* “âlim”; *aşpoz* “aşçı”; *beytaanış* “yabancı”; *adamgerçilik* “insanlık, insaniyet”; *cürökzaada* “yürekten

yaralı”; *oozeki* “sözlü, şifahî”; *Kırgızstan; Kazakstan; Özbekstan* vs.

Kazak Türkçesinde ise *aspaz* “aşçı”; *asxana* “mutfak, lokanta”; *awizeki* “sözlü, şifahî”; *béytanı* “yabancı”; *Qazaqstan; Özbekstan* vs.

Son olarak Türkmen Türkçesinde, *i:lat* “kavim”; *arabakeş* “arabacı”; *aşpez* “aşçı”; *bîgerék* “gereksiz”; *bîel - bîayak* “elsiz ayaksız”; *oyunbâz* “oyuna usta, çok oynayan”; *küldân* “küllük”; *süytxor* “sütü çok içen, seven” vs.

Yine yukarıda belirtildiği gibi Fars-Tacik dilinin Özbek Türkçesine tesirinin yanı sıra Özbek Türkçesinin de Fars-Tacik diline tesiri de söz konusudur. Bu tesir hem kelime kadrosu yönünden, hem de ekler yönünden olmuştur. Meselâ, Tacikçede kelime olarak *albastı* “al basması, basırık”; *aru* “arı”; *bayrak; qurbaqa* “kurbağa”; *bahadır; nâtinç* “huzursuz, rahatsız”; *bay* “zengin”; *batqaq* “bataklık yer”; *buqqa* “boğa”; *miş-miş* “dedikodu”; *yem-i hayvânât* “hayvan yemi”; *bıqın* “böğür” vs. Ek olarak da *aşulaçi* “şarkıcı”; *vâsitaçi* “vasıtacı”; *bahrçî* “denizci”; *yabaygî* “yabanî”; *iqtisâdçî* “iktisatçı”. Birleşik yapıya da meselâ Özbek Türkçesinde *yânbâşlä-* şeklinde kullanılan fiil *yanbaş kerden* “yatmak” örnek verilebilir.

Bu yazıda genel olarak Özbek Türkçesindeki yabancı unsurların ne denli yaygın kullanıldığı ortaya konmaya çalışıldı. Bu durum önemlidir. Çünkü Özbekistan’ın siyasî yönden müstakil olmasından hemen sonra Özbek aydınları Özbek Türkçesini istilâ eden Rusça kelimelerden de kurtarmak çabasına girişmişlerdir. Bu yönde yapılan çalışmalarda Türkçe kök ve ekler yerine zaman zaman Arapça ve Farsça ek ve köklere yönelinmektedir. Meselâ havalimanı için “*täy-yârâgâh*”; televizyon için “*âyinäyicâhân*”; klüp için “*dä’vâtxânä*”; gazete için “*roznâmä*”; menü için “*täâmnâmä*”; laboratuvar için “*täcribäxânä*”; televizyon seyircisi için “*teletâmâşäbin*”; bilet gişesi için “*biletfuruşgâhı*” gibi kelimeler önerilmekte ve kullanılmaktadır.

Yine Özbek dilcilerinin Özbek yazı dilinin gramerini işleyen yayınlarında Türkçe yahut Arapça ve Farsça ekler genellikle hiçbir ayrıma tâbi tutulmadan karışık şekilde verilmektedir.

Netice olarak geçmişte Türk şiveleri üzerinde Arap ve Fars dillerinin büyük tesirleri olduğunu biliyoruz. Özbek Türkçesinde bu tesir hâlen azalarak devam etmektedir.

Metinde kullanılan kısaltmalar ve bibliyografya:

A.: Arapça

ats. Atasözü

bk. bakınız.

F.: Farsça

ÖÄ: Özbek Ädäbiyâtı Därslik-Mäcnuä 6, haz. B. Särimsäqov, T. Xälilov, B. Qurbänbäyev, Taşkent 1995, 352.

ÖTİL: Mä'rufov Z. M. başkanlığında Özbek Tiliniñ İzahlı Luğatı, 2 cilt, Moskova 1981, 1. cilt 632 s., 2. cilt. 718 s.

vs. ve saire.

Äbdürähmanov, X., (ve diğەرleri) (1992), *Özbek Tiliniñ Ämäliy Grammatikası*, Taşkent, s. 56.

Ähmädov, Äşraf (1992), "Ämir Témur Häqidä Häqiqät", *Saman Yolu* Taşkent, s. 42-43.

Äli, Muhämmäd (1990), "Särbärdärlär", *Şarq Yulduzı Der./10*, Taşkent, s. 44-120.

Äripov, Äbdüllä (1992), "Şiirler", *Özbégim*, Taşkent, s. 26-28.

Äripov, Äbdüllä (1995), *Dunyâ*, Taşkent 1995, 56.

Äsim, Mirkärim (1970), *Tilsiz Güvâh*, Taşkent, 152.

Äzim, Usman (1992) "Şiirler" *Özbégim*, Taşkent, s. 90-94.

Çolpân, Äbdülhämît Suläymân (1991), *Yänä Aldım Sazımını*, Taşkent 574.

Coräyév, Zufarcân (1994), *Ğäyiblär Xäylidän Yangän Çırâqlär*, Taşkent, 336.

Cumäniyázov, Rähimbäy (1989), *Éski Özbek Yazuvtı*, Taşkent, s. 384.

Danaxánov, Éşmuhämmäd (1992), "Quyun", *Özbégim*, Taşkent, s. 41-72.

Dävrân, Xurşid (1991), *Sämärqänd Xäyâli*, Taşkent, 320.

Dävrân, Xurşid (1992), *Saman Yolu*, Taşkent, s. 192 .

Dostmuhämmäd, H. (1988), *Yâşlik Dergisi*, Sayı: 8, s. 7.

Dostmuhämmäd, Xurşid (1992), "Çin vätän särhädläri", *Özbégim*, Taşkent, s. 194-203.

Érgäşeva, Mäqsudä (1992), "Şiirler", *Özbégim*, Taşkent 1992, s. 192-193.

Ğafur, Ğulam (1992), *Şum Bälä*, Taşkent, s. 144.

Xäciyeva, Äydın (1991), "Bälälük Bäyrämläri", *Yâşlik Dergisi*, Sayı: 3, s. 4-10.

İlyâsov, Yävdät (1994), *Suğdiyänä*, Taşkent, s. 288.

Qädiri, Ş. (1994), *Qädiriyni Qomsäb*, Taşkent, s. 80.

Qädirov, Pirmuql (1991), *Yulduzlı Tünlär*, Babur, Taşkent, s. 463.

- Qahhâr, Tahir-Özbay, Hüseyin (1995), *Günümüz Özbek Şairleri Antolojisi*, Ankara, s. 310.
- Qähhârova, Kibriya (1987), *Çarâk âsr hämnâfäs*, Taşkent, s. 96.
- Kämâl, Cämal (1988), *Umidli Dünyâ*, Taşkent, s. 480.
- Kanar, Mehmet (1993), *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul, s. 712.
- Mäqsumov, Älişér (1988), "Royâ", *Yâşlik Der.*, Sayı: 8, s. 41-47.
- Murâd, Xoca (1992), "Biz vätänni qänçälik sévämiz", *Özbégim*, Taşkent, s. 19-24.
- Olgun, İbrahim-Cemşit, Draşşan (1967), *Farsça - Türkçe Sözlük III*. Fasikül, A. Ü. Basım Evi.
- Özbék Tiliniñ İzahlı Luğatı*, Mä'rufov Z. M. başkanlığında, Cilt: 2, Moskova 1981, Cilt: 1, 632 s, Cilt: 2, 718 s.
- Öztürk, Mürsel (1988), *Farsça Dilbilgisi*, Ankara, s. 210.
- Pärfi, Räuif (1986), *Säbr Därxatı*, Taşkent, s. 216.
- Räuifxân, N. M. (1992), "M. Qäri vä Bâşqälär", *Özbégim*, Taşkent, s. 166 -177.
- Sälîh, Muhämmäd (1994), *Étiqädniñ Çärrähäsi Bolmäydi*, Taşkent, s. 129.
- Särimsâqov, B.-Xälilov, T.-Qurbânâyev, B. (1995), *Özbék Ädäbiyatı Därslik-Mäcmuä* 6, Taşkent, 352
- Şäyxzädä, Mäqsud (1994), *Mirzâ Uluğbék*, Taşkent, s. 224.
- Täştémir, Turdiyev (1991), *Şäcärä*, Taşkent, s. 64.
- Timurtaş, Faruk Kadri (1985), *Osmanlı Türkçesi Grameri III*, İ. Ü. Ede. Fak. Yay. Nu.: 2558, İstanbul, s. 460.
- Usmânov, İslâm (1992), "Diydâr", *Özbégim*, Taşkent, s. 90-94.
- Vähidov, Érkin (1992), *Iztırâb*, Taşkent, s. 336.
- Vähidov, Érkin (1991), *Ortädä Béganä Yoq*, Taşkent, s. 82.
- Yoldâşev, Calğas (1992), "Xäyrät ül-ävam", *Özbégim*, Taşkent, s. 96-103.